

1895 ZEYTUN ERMENİ İSYANI

Yahya BAĞÇECİ*

ÖZET

Ermeniler tarafından bağımsız bir Ermeni devleti kurma fikriyle yurt dışında kurulan Hınçak Komitesi, Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde isyanlar çıkararak büyük devletlerin Ermeni sorununa müdahale etmelerini sağlamayı amaçlamıştır. Bu amaçla Hınçak komitacıları, Maraş sancağına bağlı Zeytun kazasında 1895 yılının Ekim ayında isyan başlatmışlardır. Osmanlı Devleti, yabancı bir müdahaleye meydan vermeden isyanın biran önce bastırılması için bölgeye Mustafa Remzi Paşa komutasında askeri birlikler sevk etmiştir. Ancak Ermeniler üzerine yapılacak bir harekatta hem askerlerden hem de kadın ve çocuklardan çok sayıda insanın zarar görmesi muhtemel olduğu için Aralık ayının sonuna kadar Zeytun kasabasına girilememesi nedeniyle İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, İtalya ve Avusturya devletlerinin sefaretleri tarafından Zeytunlu isyancılarla Osmanlı Devleti arasında aracılık teklif edilmiştir. Osmanlı Devleti aracılık teklifini kabul etmiş ve söz konusu devletlerin konsolosları ile Zeytun Ermenileri arasındaki görüşmeler neticesinde Zeytunlular teslim olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Zeytun, Osmanlı Devleti, Hınçak Komitesi.

ZEITUN ARMENIAN REVOLT OF 1895

ABSTRACT

The Hinchak Committee which was established with the goal of establishing an independent Armenian state, aimed at securing interference of the big states in the Armenian problem through uprising in Zeitun province of Maraş in October 1895. Ottoman State sent military units under the command of Mustafa Remzi Pasha in order to quell the rebellion and avoid foreign interference. However Ottoman army did not attack at the town in order not to jeopardize the lives of women, children and soldiers. In the meanwhile embassies of England, France, Russia, Germany, Italy and Austria offered to mediate between the rebels and the Ottoman State. The offer was accepted by

* Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
KAYSERİ, e-mail: ybagceci@erciyes.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

the Ottoman State and consuls of the above-mentioned states negotiated with the rebels and Armenians of Zeitun surrendered.

Key Words: Armenians, Zeitun, Ottoman State, Hinchak Committee.

Giriş

Köklü bir geçmişe sahip olan Türk-Ermeni ilişkileri, Türklerin XI. yüzyılda Anadolu'ya gelmesiyle başlamıştır. Bu dönemde Türklerin siyasi hakimiyetlerine giren Ermeniler, XIX. yüzyılın sonlarına kadar Türklerle barış içinde yaşamışlardır. Özellikle Osmanlı Devleti zamanında geniş bir hoşgörü ortamında hayatlarını sürdüren Ermeniler, Türk kültür ve hayat tarzını büyük ölçüde benimsemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin en üst kademelerinde görev alan Ermeniler, devlete olan bağlılıkları ve hizmetleri nedeniyle "Millet-i Sadıka" unvanını almışlardır.

Ancak 1789 Fransız İhtilali'yle yayılan milliyetçilik fikirleri, Balkanlar'daki gayrimüslim unsurlardan sonra Ermenileri de etkilemiştir. Ermeniler, özellikle 1878 Berlin Antlaşması sonrası, kısa bir zaman içerisinde yıkılacağına inandıkları Osmanlı Devleti'nin Anadolu toprakları üzerinde bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak için çalışmalarına başlamışlardır. Bu amaçla örgütlenen Ermeniler, Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkarmışlardır. Ermenilerin Anadolu topraklarında bağımsız bir devlet kurabilmek için çıkardıkları isyanlardan birisi de 1895 Zeytun isyanı olmuştur.

1895 İsyanı Öncesinde Zeytun

Zeytun, Maraş vilayetine bağlı, çok dağlık bir kaza merkeziydi. Burada bulunan dağların her tarafında bol miktarda Zeytin ağacı bulunduğundan, buraya Zeytun denilmiştir.¹ Kasabanın bugünkü adı ise Süleymanlı'dır. Maraş'ın kuzey-batısında, Ceyhan Nehri ile Göksun Çayı arasında 3.014 metre yükseklikteki sarp ve ormanlık

¹ Erdal İlter, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyancıları (1780-1915)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995, s. 65.

Berit Dağı'nın eteğinde, dar bir vadi içindeki Zeytun Çayı üzerinde kurulmuştur. Zeytun Çayı, şehri Aşağı Zeytun ve Yukarı Zeytun olmak üzere ikiye ayırmıştır.² Bölgenin yüzeyi, suyu bol ve şiddetli akışa sahip birçok dereler ile kesildiği için çok girintili ve çıkıntılı bir haldedir. Bu sebeple evler, dik yamaçlara yaslanmış, düzensiz anfi şeklinde sıralanmıştır. XIX. yüzyıl sonlarında evler düz çatılı ve kerpiçten yapılmıştır.³

Zeytun Ermenileri, mevkiin sarplığından istifade ederek Avrupa'daki derebeylik devrine ait bir mahalli idareye sahip olmuşlardır. Başkanlarına işhan-prens adını vermişlerdir. İşhan-prensler Zeytun'un dört mahallesini⁴ ayrı ayrı idare etmişlerdir.⁵ Bu mahalleler nadiren barış içerisinde olmuşlardır. Bozbayır Mahallesi'nden birisinin Yenidünya Mahallesi'nde piskopos olması veya tam tersi çok nadiren görülmüştür.⁶ İşhan-prensler ayrıca etraftaki köylerden Osmanlı Devleti'nin izni dışında vergi toplamışlardır.⁷ Bu vergiler işhan-prenslerin tayin ettiği kişiler tarafından toplanmıştır.⁸ Bu durum 1895 yılına kadar devam etmiştir.⁹

Zeytun'da, 7 Kasım 1864'te yürürlüğe giren Vilayet Nizamnamesi'ne uygun olarak ıslahat yapılmaya başlanmıştır. Yapılan düzenlemeye göre, Zeytun kasabası işhanları idaresinde bulunan 40 Müslüman hanesi, nüfus defterine yazılmıştır. Bunlar askerlik görevi ile sorumlu tutulmuşlardır. Ermenilerin askerlik bedeli ödemeleri kabul edilmiştir. Zeytun kasabası merkez

² *British Documents on Ottoman Armenians (1895)*, Ed. By Bilal N. Şimşir, TTK Yayını, Ankara 1990, Vol. IV, s. 634.

³ Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)* *British Documents on Armenians*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, belge no: 54, s. 158. (Zeytun isyanı ile ilgili olarak İngiltere'nin Halep Konsolosu Barnham'ın raporu)

⁴ Bu mahalleler Yenidünya, Sürenoğlu, Kargalar ve Bozbayır'dır.

⁵ Süleyman Kani İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004, s. 6.

⁶ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 158.

⁷ M. Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 174.

⁸ *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, haz.: Mehmet Kanar, Der Yayınları, İstanbul 2001, s. 23.

⁹ Koçaş, *Tarihte Ermeniler...*, s. 174.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

olmak üzere, civarda bulunan Müslüman köyleri buraya bağlanarak kaza şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Burada yarısı Müslüman ve yarısı Ermeni olmak üzere Kaza Meclisi kurulmuştur. Ayrıca Zeytun'a kaymakam ve kaymakam vekili tayin edilmiştir.¹⁰ 1895 yılında kazanın kaymakamlığını Avni Bey yürütmüştür. Aynı zamanda kazanın İdare Meclisi'nin başkanlığını da yapmıştır.¹¹

1895 ve 1896 tarihli devlet salnamelerine göre, Halep vilayeti, Maraş sancağına bağlı olan Zeytun kazasının, 5 nahiyesi¹² ile 22 köyü vardır. Kaza merkezinde bulunan 17.031 nüfustan, 4823'ü erkek ve 3659'u kadın olmak üzere 8.482'si Gregoryen Ermenilerden, 256'ı erkek ve 233'ü kadın olmak üzere 489'u Katolik Ermenilerden, 158'i erkek ve 125'i kadın olmak üzere 283'ü Protestan Ermenilerden ve 4116'sı erkek ve 3661'i kadın olmak üzere 7777'si Müslümanlardan oluşmuştur.¹³ Buna göre kasaba nüfusunun yarısından fazlasını Ermeniler teşkil etmiştir.

Zeytun Ermenileri ziraat, ticaret ve madencilik gibi mesleklerle meşgul olmuşlardır.¹⁴ İklim şartlarının uygun olması sayesinde kasabanın bağ ve bahçelerinde üzüm ve elma gibi meyveler üretilmiştir. Ancak arazinin engebeli olması nedeniyle tarım faaliyetleri çok sınırlı bir alanda yapılabilmektedir. Bu sebeple Zeytunlular ekseriyetle demircilik ve katırcılıkla meşgul olmuşlardır. Kasaba dahilinde bulunan 2 adet demir ocağından çıkarılan demirler halk tarafından işlenmiştir. İhtiyaç duydukları zahireyi de Elbistan kazasıyla Göksun nahiyesinden almışlardır.¹⁵ Olağanüstü dönemlerde ise yol kesip yağmacılık yapmışlardır.¹⁶

¹⁰ Ahmet Eyicil, *Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Gün Yayınları, Ankara 1999, s. 66.

¹¹ *Osmanlı Salnamelerinde Maraş Sancağı (1284-1326/1867-1908)*, haz.: Doç. Dr. Said Öztürk, Kahramanmaraş Belediyesi Kültür Armağanı, İstanbul 2006, c. II, s. 76.

¹² Söz konusu nahiyeler Karadut, Alishar, Baydemirli, Fırnis ve Alabaş'tır.

¹³ *Osmanlı Salnamelerinde...*, c. II, s. 77.

¹⁴ Eyicil, *Maraş'ta Ermeni...*, s. 48.

¹⁵ *Osmanlı Salnamelerinde...*, c. II, s. 77.

¹⁶ *British Documents...*, Vol. IV, s. 634.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

1895 yılı itibariyle kasabada 100 dükkan, 2 mağaza, 5 boyahane, 16 su değirmeni, 2 debbağhane, kasabaya yarım saat mesafede bir kaplıca, 1 mescit, 1 manastır, 5 kilise ve 6 mektep vardır.¹⁷ Söz konusu mekteplerden ikisi Amerikan misyoneri tarafından 1871 yılında açılan Amerikan Protestan Kız ve Erkek Mektepleri'dir.¹⁸ Bu mekteplerde iki öğretmen çalışmıştır. Amerikan Protestan Erkek Mektebi'nde 1894 yılında 65, 1895 yılında 30, 1896 yılında 45 öğrenci eğitim görmüştür. Amerikan Protestan Kız Mektebi'nde ise 1894 yılında 25, 1895 yılında 40, 1896 yılında 30 öğrenci eğitim görmüştür. Bu okullarda Zeytunlu Ermeni çocuklara dini bilgilerin yanı sıra Ermeni tarihi ve kültürü de öğretilmiştir. Bu durum Zeytun'da görülen isyanların giderek milliyetçi bir karakter kazanmasında etkili olmuştur. Ayrıca Zeytun'da bulunan kiliselerden bir tanesi de Amerikan misyoneri tarafından kullanılmıştır. 1895 yılında söz konusu kilisenin 85 erkek ve 30 kadın üyesi mevcuttur.¹⁹

Zeytun, Ermenilerin en faal oldukları ve sık sık isyanlara teşebbüs ettikleri bir merkez olmuştur.²⁰ Dağlık ve ormanlık bir bölgede bulunan Zeytun'da 1545 tarihinden Kurtuluş Savaşı sonuna kadar yaklaşık dört yüz yıl isyanlar devam etmiştir. (1780, 1832, 1852, 1861, 1878 vd.)²¹ Zeytun isyanları, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde görülen devlete başkaldırma hareketlerine benzer, derebeylik zihniyetinden kaynaklanan olaylardır.²²

Zeytun isyanları, önceleri yağmacılık maksadıyla çıkarılırken daha sonra komitecilerin telkinleriyle siyasi bir renk almıştır. Komiteler bu durumdan istifade ederek Zeytunlulara yardım için içte ve dışta topladıkları önemli

¹⁷ *Osmanlı Salnamelerinde...*, c. II, s. 77.

¹⁸ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 303-304.

¹⁹ Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (P.A.B.C.F.M.), Reel: 653 Belge No: 114, 125, 134, 147, 156, 169, 191.

²⁰ Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005, s. 94.

²¹ Eyicil, *Maraş'ta Ermeni...*, s. 18.

²² İter, *Ermeni Meselesi'nin...*, s. 81.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

miktardaki yardım paralarını Zeytunlulara vermek yerine kendileri almışlardır.²³

1895 Zeytun Ermeni İsyanının Çıkması

Ermeniler tarafından bağımsız bir Ermeni devleti kurma fikriyle yurt dışında kurulan Hınçak Komitesi, Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde isyanlar çıkararak büyük devletlerin Ermeni sorununa müdahale etmelerini sağlamayı amaçlamıştır. Zeytun bu düşüncüyü gerçekleştirmek için çok uygun bir yer olarak görülmüştür. Bu amaçla Hınçak Komitesi, 1893 yılında bazı üyelerini Kilikya bölgesine göndermiştir.

1895 Zeytun isyanını, bölgeye gelen komitacıardan Agasi ile adamları çıkarmışlardır. Kendisinin verdiği bilgiye göre Agasi, Toroslar'da doğmuştur.²⁴ Osmanlı kaynaklarına göre kendisi Haçin²⁵ kazası ahalisindendir.²⁶ 1888 yılında köyünü terk edip, okumak için İstanbul'a gitmiştir.²⁷ Amerika ve İngiltere'de de tahsil için bulunmuştur.²⁸ 1891 yılında Fransa'ya gitmiştir.²⁹ 1893 yılında birtakım arkadaşlarıyla birlikte Kıbrıs'a ve oradan çok miktarda cephane ve silahla birlikte yelkenli ile Antakya kazasına bağlı Süveydiye³⁰ köyüne geçmiştir. Burada yaşayan Ermenileri Hınçak Komitesi'ne üye yapmıştır.³¹ Buradan da Kilikya bölgesine geçmiştir. Arkadaşları Abah, Mleh ve Hraçya da bölgeye gelmişlerdir. Hazırlıklar yapabilmek için Kilikya'nın farklı yerlerine dağılmışlardır. Bölgedeki Ermenileri Müslümanlara karşı organize etmişlerdir.³²

Agasi, Maraş'a oradan da Antep'e gitmiştir. 1895 yılının yazında tekrar Maraş'a gelmiştir. Buradaki

²³ Ermeni Komitelerinin..., s. 23.

²⁴ Aghassi, *Zeitoun depuis les origines jusqu'a l'insurrection de 1895*, French translation by Arshak Chobanian, Paris 1897, s. 186.

²⁵ Bugünkü adı Saimbeyli'dir.

²⁶ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, c. I, s. 146.

²⁷ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 186.

²⁸ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları...*, c. I, s. 146.

²⁹ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 186.

³⁰ Bugünkü adı Samandağ'dır.

³¹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları...*, c. I, s. 146.

³² Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 186.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008

Ermenilerle, Zeytun'da çıkaracakları isyanla eş zamanlı olarak Maraş'ta da isyana başlamaları konusunda anlaşmışlardır.³³ Agasi liderliğindeki söz konusu komitacılar, bölgede örgütlenmelerini tamamlamışlar ve 1895 yılının Temmuz ayında Avrupa'dan getirdikleri silahlarla beraber Zeytun'a geçmişlerdir.³⁴

Zeytun Ermenilerinden büyük bir kitle, Agasi ve arkadaşlarıyla buluşmak için dağlık bölgelerdeki saklandıkları yere gelmişlerdir. Aralarında gençler ve yaşlılar da vardır. Agasi ve arkadaşlarının silahlarını öpmüşler ve "Mücadele bizim için bir bayramdır; Türkleri geri püskürteceğiz." diye bağırmışlardır. Agasi'nin ifadesine göre, Avrupa'da yetişmiş olan genç nüfusun varlığı ve Zeytun'a gelip hemşerileri için kendilerini feda etmeleri, sarp dağlarda yaşayan insanların ruhlarında hayranlık ve heyecanla karşılanmıştır. Hepsi silahlarıyla birlikte gelmişlerdir. Hatta silah taşıyan ve bıçak bulunduran çocuklar bile vardır.³⁵

Agasi ve arkadaşları, Zeytunlu Ermenileri gerek para dağıtarak gerekse yabancı dilde yaptıkları konuşmalarla etkilemişlerdir. Genelde Agasi Fransızca, Abah ile Mleh ise İngilizce konuşmuşlardır. Bu kişiler şapka takıp, askeri üniformalar giymişlerdir. Bu nedenle isyanın başlarında bu kişilerin Fransız ve İngiliz oldukları yönünde söylentiler çıkmıştır.³⁶ Zeytunluların söz konusu Hınçak Komitesi mensuplarına katılmalarında, uzun yıllardır devam eden vergi konusundaki şikayetlerinin yanı sıra diğer bölgelerde yaşayan Ermenilere Müslümanlar tarafından zulüm yapıldığı yönündeki yalan haberlerin de etkisi olmuştur. Ayrıca Agasi, yapılan toplantılarda, gerekli silah ve paranın komite tarafından verildiğini söylemiş, İngiltere'nin Halep konsolosu ile sürekli irtibatla olduğuna ve İngiltere'nin, İskenderun limanına kendilerine destek için kuvvetler göndereceğine halkı inandırmıştır.³⁷ Gerçekten de İngiltere, Ermenilerin

³³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.), 17/29.

³⁴ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 161.

³⁵ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 189.

³⁶ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 190.

³⁷ Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878-1896*, published by Frank Cass, printed by Bookcraft Ltd.,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

çıkardıkları olaylar üzerine savaş gemilerini İskenderun veya yakın bir limana göndermeyi düşünmüştür.³⁸

Agasi ve arkadaşları bölgeye geldikten sonra Ermenilerle jandarmalar arasındaki ilk çatışma 17 Ağustos'ta olmuştur. Annesini görmek için Taşoluk köyüne bir arkadaşı ile giden Cellat isimli Ermeni ile jandarmalar arasındaki çatışma yarım saat kadar sürmüş, iki taraftan da ölen olmamıştır.³⁹

Agasi, Ekim ayının başlarında Abah, Mleh ve Hraçya ile beraber Zeytun'a bağlı Alabaş köyüne giderek oradaki Ermenileri Hınçak Komitesi'ne üye yapmış ve isyan için ihtiyaç duydukları malzemeleri temin etmiştir. Bu durumun haber alınması üzerine Zeytun'da görev yapan jandarmalardan Urfalı Mustafa ve Döngelili Süleyman, tahkikat yapmak için Alabaş köyüne gönderilmişlerdir.⁴⁰ Agasi bu konuda şunları yazmıştır: "*Alabaşlılar öfke ile iki jandarmayı bir ağaca bağlayıp yakmışlardır ve bu cüretkâr olay sonucu hükümet, Alabaş'a ne bir casus ne de bir asker göndermeye bir daha cesaret edememiştir.*"⁴¹ Agasi, bu şekilde Ermenilerin iki jandarmayı yaktıklarını itiraf etmiştir.

19 Ekim'de Agasi bir grup Alabaşlı Ermeni ile Andırın kazasının sınırını geçerek Kemerli köyüne saldırmışlardır. 2 erkekle 1 kadını yaralamışlar, bir miktar sığırı da yanlarına alarak götürmüşlerdir. 20 Ekim'de ise Maraş ve Antep'ten gelen bazı Ermenilerin de katıldığı Zeytunlular, Göksun'un Döngel ve Kireç köylerine saldırmışlardır.⁴²

Zeytunluların çıkardıkları olaylar üzerine Zeytun kışlasında bulunan Miralay İffet Bey, çıkacak bir isyanda Zeytun hükümet konağı ile kasabada bulunan karakolun ahalinin kontrolü altında kalacağını, bu nedenle bir karışıklık çıktığında kasabayı kışladan topa tutmaktan başka çare olmadığını belirterek bu konuda izin talebinde

London 1993, s. 102, Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 159.

³⁸ *British Documents...*, Vol. IV, s. 368.

³⁹ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 193.

⁴⁰ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları...*, c. I, s. 146.

⁴¹ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 193.

⁴² Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 160.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

bulunmuştur. Ancak kasabanın topa tutulması uygun görülmemeyerek, kesinlikle böyle bir şeye kalkışılmaması istenmiştir. Konu ile ilgili Sadaret tezkeresinde, Zeytunlulardan eşkıyalık yapanların adetinin etraftaki Müslüman köylerini vurup yağmalamak olduğu, bundan dolayı kasabada eşkıyalığa karışmamış olanları topa tutmanın caiz olamayacağı ifade edilmiştir. Fakat eşkıya hücum ederse top ile karşılık verilmesinin zaruri olduğu ve her halükarda gerekli tedbirler alınarak işin genişlememesine çalışılması cevap olarak adı geçen Mirliva'ya yazılmıştır.⁴³

Karanlık Dere Toplantısı ve Zeytun'daki Askeri Kışlanın Ermeniler Tarafından İşgal Edilmesi

Zeytun ve Alabaş'tan gelen Ermeniler, 24 Ekim Cuma günü Karanlık Dere adı verilen vadide toplanmışlardır.⁴⁴ Zeytun ve Alabaş Ermenilerinin yanı sıra Fırnis, Keban, Sisne, Londak, Karamanlı, Döngöle ve Şevilki köylerinin Ermenileri de buraya gelmeye başlamışlardır.⁴⁵ Ermeniler, 25 Ekim'de yaptıkları toplantıda isyana başlama kararı almışlardır.⁴⁶

Ermenilerin isyana başlamaları üzerine Ermeni Patriği, Maraş ve Zeytun murahaslarından Zeytun Ermenilerine fesat hareketlerinden vazgeçmeleri için nasihat etmelerini istemiştir. Bu şekilde olayların durması ümit edilmiştir. Bu konuda Agasi ise şu bilgileri vermiştir; *"Karanlık Dere'de iken bir mektup aldık. Mektupta Ermeni delegelerinin geldiği ve yeni ve sevindirici haberler verecekleri yazıyordu. Üç kişiden oluşan temsilciler Patrik İzmirliyan'ın imzasını taşıyan bir telgrafta bana verdiler. Telgrafta özet olarak şöyle deniliyordu: 'Bize gelen bilgilere dayanarak, karışıklıklar Alabaş çevresinde gerçekleşmiştir. Bu günlerde Sultan, reform projesini gerçekleştirmeyi, sadık Ermeniler için kabul etti. Bu reformlar kısa bir süre içinde yapılacaktır. Sonuç olarak, eğer karmaşa devam ediyorsa, siz de dahil hepiniz olaylardan sorumlusunuz.'* Bu telgraftın gerçekliğinden şüphe ediyorduk. Bunun yönetim

⁴³ BOA, Sadaret Mühime Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), 646/2.

⁴⁴ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 197.

⁴⁵ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları...*, c. I, s. 147.

⁴⁶ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 197.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

*tarafından temsilcileri kandırmak için düzenlenmiş bir tuzak olduğunu anlamıştık.*⁴⁷

Söz konusu mektuptan bir sonuç alınamamış ve Zeytun Ermenileri, isyana devam ederek Maraş ve Elbistan'ın telgraf tellerini Zeytun iletişim hattını koparmak amacıyla kesmişlerdir.⁴⁸ Çevre köylerdeki Ermeniler de yavaş yavaş Zeytun'da toplanmaya başlamışlardır.⁴⁹ İsyana başladığı sırada, 2 topla müdafaa edilen Zeytun kışlasında Miralay İffet Bey tarafından kumanda edilen 562 asker bulunmaktadır. Kışla, Ermeniler tarafından işgal edildikten sonra 97 asker muhtelif tarihlerde kurtulmuş ve Zeytun'da 465 asker kalmıştır.⁵⁰ Zeytun hükümet konağında ise 80 kişi bulunmaktadır.⁵¹

Zeytun'da toplanan Ermenilerin sayısı on bini geçmiştir.⁵² Bir grup Ermeni, 28 Ekim sabahı kışlayı kuzeydoğu tarafından kuşatarak tepeden gelen su kaynağını kesmişlerdir. Diğer bir grup ise çevredeki evlerin kuzey ve güneyinden saldırıya geçmiştir. Ermenilerle kışlada bulunan Osmanlı askerleri arasında çatışmalar başlamış ve aralıksız devam etmiştir.⁵³

Ermeniler, kasabada bulunan hükümet konağını da kuşatmışlar ve 29 Ekim günü burayı ele geçirmişlerdir. Cami ve telgrafhane dışında kalan tüm Müslüman evleri de yakmışlardır. Cami ile telgrafhaneyi ise ertesi gün teslim almışlardır.⁵⁴

Ermeniler, kışlayı kuşatmayı sürdürerek kışlanın yakınında bulunan Surp-Asdvadsadsine Manastırı'nda toplanmışlardır. Agasi'nin anlattığına göre manastırda, asi Ermenilerden Nazaret'in annesini görmüşlerdir.

⁴⁷ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 198.

⁴⁸ BOA, A.MKT.MHM. 646/29., Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.) 33/22. Ermenilerin kestikleri hat Maraş ile Elbistan arasında olup her iki tarafa da sekiz saat mesafededir.

⁴⁹ BOA, A.MKT.MHM. 646/22, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.) 2810/2, Y.PRK.UM. 33/92.

⁵⁰ BOA, A.MKT.MHM. 646/22, HR. SYS. 2810/2, Y.PRK.UM. 33/92.

⁵¹ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 161.

⁵² BOA, A.MKT.MHM. 646/22, HR. SYS. 2810/2, Y.PRK.UM. 33/92.

⁵³ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 161.

⁵⁴ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 161.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Annesi Nazaret'e "Çocuğum, ülkeni iyi savun; eğer ölürsen görevini yapmış olursun." demiştir. Sonra Vartabet Sahag adlı Ermeni'yi görmüşlerdir. 99 yaşında yaşlı bir adam olan Vartabet, "Şükürler olsun Tanrım! Barut kokusunu bir daha hiç hissedemeden öleceğimden korktum. Parfüm kokusundan tiksinemeye başlamıştım. Barut kokusunu koklamak için bazen barutu buhurluğa boşaltıyordum." demiştir. Sonra Agasi'nin grubuna doğru dönüp onlardan bir tüfek almış ve onu bir Türk'e sıkmak için ricada bulunmuştur.⁵⁵ Agasi'nin bu anlattıkları, Zeytun Ermenilerinin düşünce ve niyetlerini açıkça göstermektedir.

Kuşatma nedeniyle aç ve susuz kalan askerler, Ermenilerin kışlayı yakma tehditleri üzerine 30 Ekim'de teslim olmuşlardır. Elbistan ile Zeytun arasındaki telgraf telleri kesik olduğu için kışlanın düştüğü haberi Maraş'a ancak 31 Ekim akşamı ulaşabilmiştir.⁵⁶ Maraş Mutasarrıfı Abdülvehhab tarafından Sadaret'e gönderilen 2 Kasım 1895 tarihli telgrafta, Zeytun kışlasının eşkiya eline geçtiği, içindeki dört yüzden fazla askerin silahlarının alınıp, askerlerin Zeytun kasabası içine nakledilerek esir edildikleri haber verilmiştir.⁵⁷

Kışlada bulunan katip, tabur imamı, sıhhiye memurları, iki yüzbaşı, yedi mülazım ile elli kadar er kaçmayı başarmışlar ve Maraş'a gelmişlerdir. Miralay İffet Bey, kolağası, topçu mülazımı ile dört yüzün üzerinde asker, esir alınarak Ermenilerin evlerine yerleştirilmişlerdir. Kaçmayı başaran askerlerden Zeytun'daki durum hakkında bilgi alınmıştır. Bunların ifadelerine göre kasaba içinde bulunan hükümet konağındaki askerler silah kullanmaksızın, Zeytun kaymakamı Avni Bey'in emriyle teslim olmuşlardır. Kışladaki asker ise iki gün boyunca imkan olduğu kadar savaşmış ve kışla karşısındaki tepeye birkaç top attıktan sonra üçüncü gün ateşi keserek dört yüz tüfek, iki top, otuz sandık fişek ve üç sandık top mermisi ile beraber Miralay İffet Bey'in emriyle teslim olmuşlardır. İfadelerden, bu durumun Miralay'ın yeterli tedbir

⁵⁵ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 214.

⁵⁶ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 162.

⁵⁷ BOA, A.MKT.MHM. 646/22.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

alamamasından ve çoğu subayın korkakça davranmasından ileri geldiği ve kaymakamın da Miralay'ı yanılttığı ve bu hususta sorumluluğu olduğu anlaşılmıştır. Ancak hakikatin tam olarak anlaşılması için sorumluların divân-ı harp huzurunda muhakeme edilmeleri gerekli görülmüştür.⁵⁸

Bu konuda Maraş'ta bulunan Ferik Mustafa Remzi Paşa'dan İstanbul'a gönderilen 9 Kasım 1895 tarihli şifreli telgrafta şöyle denilmiştir: *"Zeytun kasabasının muhafazasına memur emirler, subaylar ve askeri efradın vaka esnasında kendilerine düşen vazifelerini yaparak askeri gerekleri hakkıyla yerine getirmeleri gerekli iken eşkiyaya silahlarını terk ettikleri anlaşılmıştır. Binaenaleyh bu müteessif olayda sorumluluğu olanlar hakkında emsaline ibret olacak bir derecede kanuni muamele yapılması gereklidir. Bu hususta sorumluluğu olan Miralay İffet Bey'le diğer icap eden subaylar haklarında kanuni takibat ve tahkikat yapılması için Halep'te Ferik Bahri Paşa başkanlığında ve üyesi Mirliya Şevket, İzzet ve Mustafa Paşalarla Kaymakam Mustafa, İsmail ve Hüseyin Beylerden kurulu bir divânıharp teşkilıyla muhakemelerinin yapılması hususunu arz ederim."*⁵⁹ Zeytun kışlasının Ermenilere teslim edilmesinde sorumluluğu olan subaylar isyan sonrası Halep'te kurulan divân-ı harpte yargılanmışlardır.⁶⁰

Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar

Zeytun'a hakim olan Ermeniler, isyana devam ederek çevredeki Müslüman köyleri Ekim ayının sonlarından itibaren basmaya başlamışlardır.⁶¹ Zeytunlu Ermeniler, Andırın'a bağlı Kahali köyünü basmışlardır. Köylülerin mal, mülk ve hayvanlarını yağmalayıp, erkek ve kadınlardan birkaç kişiyi yaralamışlardır. Tahkikat yapması için bölgeye Maraş Jandarma Binbaşısı Mehmet Efendi gönderilmiştir. Binbaşı, tahkikatı bitirdikten sonra Fırnıs nahiyesine giderek oranın müdürü ile görüşmüştür. Görüşme sonrası Fırnıs'tan ayrılan Binbaşı

⁵⁸ BOA, A.MKT.MHM. 646/30, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.) 108/30.

⁵⁹ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.) 137/52.

⁶⁰ BOA, A.MKT.MHM. 653/19.

⁶¹ BOA, A.MKT.MHM. 646/1.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

ile maiyetindeki beş jandarma, yolda karşılaştıkları iki bin kadar Ermeni tarafından şehit edilmişlerdir. Canını kurtarabilen bir jandarma ise 27 Ekim Pazar günü Maraş'a gelebilmiştir.⁶²

Zeytinlu Ermeniler, 30 Ekim günü Göksun'dan Maraş'a gelmekte olan Feke nizamiye mülazımlarından Hasan Ağa, eşi ve üç küçük evladına saldırmışlardır.⁶³ Önce 3 çocuğunu öldürmüşler daha sonra ise karısına tecavüz edip ikisini öldürmüşlerdir.⁶⁴

Ekim ayının sonlarından Aralık ayının 15'ine kadar Ermenilerin bastıkları köyler şunlardır: Kemerli, Döngel, Kireç, Bertiz, Başak, Maksudlu, Kahali, Karadut, Çukurhisar, Kurtlar, Köşerge, Göksun, Başan (Başanlı), Körtel, Üzeyirli, Keban, Andırın kazası merkezi, Nadirli, Yenice kale, Mucukderesi, Musalı, Demir Bey, Sarı Mollalı, Mihal, Sus, Gürcü, Okatar, İsmaili, Süskürü, Geben, Gürünler, Kerimli.⁶⁵

Ermeniler, 1 Kasım'da bastıkları Çukurhisar köyünde doksan beş çocuğu, kırk kadını ve yüz elli kadar da erkeği katletmişler, yüz seksen haneyi de yakmışlardır.⁶⁶ 11 Kasım'da bastıkları Maraş'a bağlı elli altı haneli Körtel isimli Müslüman köyünde otuz beş Müslüman'ı katletmişlerdir. Köylünün birisini ateşe atarak şehit etmişlerdir. Köyü de tamamen yakmışlardır.⁶⁷ 14 Kasım'da saldırdıkları Keban isimli Müslüman köyünde ise 60 kişiyi öldürmüşlerdir.⁶⁸ 15 Kasım'da Andırın kazası merkezi üzerine hücum ederek birkaç yüz Müslüman'ı katletmişlerdir. Kaza içindeki cami ile Hıristiyan evlerinden başka hükümet konağı ile Müslüman evlerini yağmalayıp yakmışlardır. Kaçmayı

⁶² BOA, HR. SYS. 2810/2. İngiliz Konsolosu Barnham'ın verdiği bilgiye göre ise Binbaşı Mehmet Efendi ile üç jandarma, Ermeniler tarafından öldürülmüştür, Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 160.

⁶³ BOA, A.MKT.MHM. 646/29.

⁶⁴ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 162.

⁶⁵ BOA, İrade Hususî (İ.HUS.) 1313/Ca084, HR. SYS. 2810/2, Y.PRK.UM. 33/21, Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 160, 163, Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları...*, c. I, s. 107, 147.

⁶⁶ BOA, HR. SYS. 2810/2, Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları...*, c. I, s. 147.

⁶⁷ BOA, HR. SYS. 2810/2.

⁶⁸ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 163.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

başaramayan mahalli memurları ve ahaliden aileleri esir alarak Zeytun'a götürmüşlerdir.⁶⁹ Zeytun Ermenileri, 5 Aralık'ta ise Demir Bey ve Sarı Mollalı köylerine hücum etmişlerdir. Kırk kadar evi yakmışlardır.⁷⁰ Zeytun'un komşusu olan bu köylerin birinde 16'sı kadın olmak üzere 266 kişi öldürülmüştür.⁷¹ Zeytunlu Ermeniler, Zeytun'a bağlı beş haneli Mihal isimli Müslüman köyüne yaptıkları saldırıda ise üç çocuk, beş kadın ile iki erkeği katletmişler ve köylülerin mülk ve hayvanlarını gasbetmişlerdir. Köyden kaçmayı başaran altı erkek ile üç kadın Göksun nahiyesine sığınmışlardır.⁷²

Diğer köylerde de sayısı tespit edilemeyen çok sayıda Müslüman'ı katletmişlerdir. 500 civarında evin yakıldığı Müslüman köylerde Ermeni komitacılar tarafından kadınların göğüsleri kesilmiş, çocuklar boğazlanmış, ailelerinin önünde çocuklar öldürülmeden önce gözleri oyulup barut doldurularak kafatasları patlatılmıştır.⁷³ Zeytun içinde ve diğer yerlerde pek çok cinayet işlemişler, işkence ve yağma yapmışlardır.⁷⁴ Saldırlardan kaçan Müslümanlar Maraş'a sığınmışlardır. Çevre köylerdeki Ermeniler ise önce Fırnis'a daha sonra ise Zeytun'a gitmişlerdir.⁷⁵

Alınan askeri tedbirler sayesinde Aralık ayının ortasından itibaren Zeytunlu Ermenilerin Müslüman köyleri basıp yağmalamalarının büyük ölçüde önüne geçilmiştir. Baskın teşebbüsleri de başarısız olmuştur. Mesela, Zeytunlu Ermenilerden kırk-elli kişinin Elbistan kazası dahilinde Göksun'a bağlı Alma köyü civarındaki yere yaptıkları saldırıda Ermenilerden on yedisi ölmüştür. Kalanı firar etmiştir. Geride tunçtan yapılmış iki adet humbara ile birkaç kıyye kükürt bırakmışlardır. Bunlar tetkik için Maraş'a gönderilmiştir.⁷⁶

⁶⁹ BOA, HR.SYS. 2810/2.

⁷⁰ BOA, A.MKT.MHM. 647/36.

⁷¹ *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1895-1896)*, Ed. par Bilal N. Şimşir, TTK Yayını, Ankara 1999, Vol. III, s. 282.

⁷² BOA, HR.SYS. 2810/2.

⁷³ *Documents Diplomatiques...*, Vol. III, s. 282.

⁷⁴ BOA, HR.SYS. 2810/2.

⁷⁵ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 163.

⁷⁶ BOA, HR.SYS. 2791/12.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri Tedbirler ve Ermenilere Teslim Olmaları İçin Yapılan Nasihatler

Zeytun'da başlayan isyanın bu şekilde genişlemesi üzerine Osmanlı Devleti, yabancı bir müdahaleye meydan vermeden isyanın biran önce bastırılması için bölgeye Mustafa Remzi Paşa komutasında askeri birlikler sevk etmiştir. Ferik Mustafa Remzi Paşa, İskenderun'dan 31 Ekim'de hareket etmiş ve 2 Kasım'da Maraş'a varmıştır.⁷⁷ Zeytunlu isyancılara her şeyden evvel teslim olmaları için çağrı yapılması, bunu kabul etmedikleri takdirde harp kaidesine uyararak isyancıların tedip edilmeleri Meclis-i Mahsus-i Vükela'ca müzakere edilmiş ve uygun bulunmuştur.⁷⁸

3 Kasım'da Meclis-i Mahsus-i Vükela'da alınan kararda ise Maraş murahhası ile diğer Ermeni ileri gelenlerin gerektiğinde yapılacak nasihatlere aracı olmak üzere Zeytun'a gönderilmesine karar verilmiştir. Ayrıca Osmanlı ordusu Zeytun'a yaklaştığı zaman Ermeniler dağılmayıp yine eşkıyalıkta ısrar ettikleri ve kasaba içine kapandıkları takdirde gerekecek tenkil tedbirlerinin alınmasında kadın, çocuk ve eşkıyalıkla ilgisi olmayan hasta ve ihtiyarların muhafaza edilmelerine dikkat edilmesi de Ferik Mustafa Remzi Paşa'ya bildirilmiştir.⁷⁹

Zeytun isyanının genişlemesi nedeniyle Halep vilayetinin de önemi artmıştır. Önceki Sadrazam Kamil Paşa, vaktiyle söz konusu vilayet valiliğinde bulunmuş tecrübe sahibi birisi olduğu ve bölgenin durumunu iyi bildiği için Halep Valisi Hasan Paşa azledilerek yerine Kamil Paşa'nın tayin edilmesi uygun bulunmuştur. Vali muavinliğine de mutasarrıf olup izinli olarak İstanbul'da bulunan Hasan Bey tayin edilmiştir. Vaktin önemi ve

⁷⁷ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.) 43/80.

⁷⁸ BOA, İ.HUS. 1313/Ca045.

⁷⁹ BOA, İrade Dahiliye (İR.DAH.) 1313/Ca65, A.MKT.MHM. 636/14, Kararda imzası olanlar: Sadrazam Kamil, Şeyhülislam Mehmed Cemaeddin, Serasker Rıza, Adliye Nazırı Hüseyin Rıza, Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü, Hariciye Nazırı Mehmed Said, Dahiliye Nazırı ve Şura-i Devlet Reis Vekili Rifat, Tophane-i Amire Müşiri Zeki, Maliye Nazırı Nazif, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Galip, Maarif Nazırı Zühdü, Ticaret ve Nafia Nazırı Tevfik, Sadaret Müsteşarı Mehmed Tevfik.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

darlığı nedeniyle adı geçen kişiler Tersane-i Amire'den vapurla 6 Kasım'da yola çıkmışlardır.⁸⁰

Osmanlı ordusu, Mustafa Remzi Paşa ve Miralay Ali Bey komutasında olmak üzere iki koldan Zeytun üzerine hareket etmiştir. Miralay Ali Bey 18 Kasım'da Ermenilerin işgali altında olan Geben'e varmıştır. Ermenilere birkaç defa isyanı sonlandırıp teslim olmalarını teklif etmiş ise de olumlu bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine 20 Kasım günü üç saat devam eden mücadele sonucu söz konusu mevki zapt edilmiştir. Ermeniler ise Zeytun tarafına kaçmışlardır. Miralay Ali Bey'e, ileriye hareket etmemesi ve Zeytun üzerine yapılacak askeri hareket için Geben'de kalması bildirilmiştir.⁸¹

Osmanlı ordusu Zeytun üzerine hareket ettiği bir sırada, Zeytun'daki Ermenilerin silahlarını bırakarak af ve merhamet istemeye amade buldukları İngiltere Hariciye Nezareti tarafından haber verilmiştir. Bu konuda Kitabet Dairesi'ne gelen İngiltere sefaretini baş tercümanı Zeytun'daki Ermenilerin hükümete itaat edeceklerini, silahlarını bırakacaklarını ve suçluları hükümete teslim edeceklerini ifade etmiştir. Yine bu konuda Lord Salisbury'den sefarete gelen telgrafta, Zeytun'daki Ermenileri itaate davet etmek ve gerekli şartları tayin etmek üzere Zeytun'a 5-6 şahıstan oluşan bir heyet gönderilmesinin Halep İngiliz konsolosu tarafından teklif edildiği ifade edilmiştir. Lord Salisbury tarafından sefarete gönderilen telgraf, 22 Kasım 1895 tarihinde Meclis-i Mahsus-i Vükela'da müzakere edilmiştir. Burada verilen kararda şöyle denilmiştir: *“Zeytun'daki Ermeniler pişmanlık gösterip itaat ettikleri taktirde affa mahzar olacaklardır. Zaten Zeytun Fırkası Kumandanlığı'na evvelce verilen talimat da bu merkezdedir. Bu nedenle söz konusu talimatta beyan olunduğu üzere Zeytunluların yanına Maraş'tan kendilerince güvenilir bazı ileri gelenlerin gönderilmesiyle itaat etmeye ve fesat silahını terk etmeye davet edileceklerdir. Top, silah ve cephaneyi tamamen teslim ve iade ettikleri ve askerini kışlalarına yerleştirilmesine ihtiram gösterdikleri taktirde bağışlanma*

⁸⁰ BOA, Y.PRK.BŞK. 42/92, 43/92.

⁸¹ BOA, A.MKT.MHM. 647/27.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

isteklerinin kabul edileceği kendilerine bildirilecektir. Eşkiya itaat etmeye davet edildikten sonra eğer itaat edeceklerinden ümit kesilecek olursa o zaman kuvvet kullanılması uygun görülmüştür.”⁸²

Alınan karar üzerine, Zeytunluları itaat etmeye davet etmek ve affin şartlarını tebliğ etmek için Maraş’tan seçilen 5 Ermeni Zeytun’a gönderilmişlerdir. Ancak Zeytunlular Maraş’tan gönderilen Ermeni ileri gelenleri hapse atmışlar ve “Zeytun Hükümeti’nden Osmanlı Hükümeti’ne” başlığı altında Ermenice yazılmış bir mektubu Mustafa Remzi Paşa’ya göndermişlerdir.⁸³ Bu şekilde zaman kazanmak isteyen Ermenilerin amacı büyük devletlerin dikkatini Zeytun isyanı üzerine çekmek olmuştur. Sonuç olarak, Zeytunlulara yapılan itaat etmeleri doğrultusundaki tekliften bir netice alınamamıştır. Bu nedenle askeri harekate devam edilmiştir.⁸⁴

Zeytun’un Kuşatılması ve Zeytunlu Ermenilerin Esir Türk Askerlerini Katletmeleri

Miralay Ali Bey emrindeki kuvvet Aralık ayının 15’inde Ermenilerin işgali altındaki Fırnis köyü üzerine üç koldan hareket edip Fırnis’i kuşatmıştır. Sekiz saat devam eden muharebe sonucu Fırnis Ermeniler’den geri alınmıştır.⁸⁵ Maraş’ta birliklerin toplanmasını bekleyen Mustafa Remzi Paşa da aynı gün Ermeniler üzerine hareket etmiş ve Ermeniler, Zeytun kasabasına ve kışlasına sığınmaya mecbur bırakılmışlardır. Böylece Zeytun kasabası dışındaki Müslüman köylerin emniyeti sağlanmıştır.⁸⁶

Askeri hareketin başladığı gün çoğunluğunu Zeytunlu kadınların oluşturduğu kalabalık bir grup Ermeni, Zeytun hükümet konağı önünde toplanmıştır. Kasap bıçakları, baltalar ve sopalarla kendilerini silahlandıran Ermeniler, lanetler okuyarak esir askerlerin üzerine saldırmışlar ve dört yüz kadar askeri şehit

⁸² BOA, İR.DAH. 1313/C61.

⁸³ BOA, A.MKT.MHM. 647/27, Y.PRK.UM. 33/28. Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 167-168.

⁸⁴ BOA, A.MKT.MHM. 648/8, İR.DAH. 1313/C63.

⁸⁵ BOA, Y.PRK. ASK. 109/17.

⁸⁶ BOA, Y.PRK. ASK. 109/17.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

etmişlerdir.⁸⁷ Sel sularının cesetleri kolayca götürüp temizleyeceği düşünülerek, cesetler Kargalar Köprüsü'nden Zeytun Irmağı'na atılmıştır. Fakat olaylardan 6 hafta sonra Zeytun'a giden İngiltere'nin Halep Konsolosu Barnham, kayalara takılmış, kar ve buzlara saplanmış ve şişmiş cesetlerle karşılaşmıştır. Askerlerin bazılarının kafaları parçalanmış, bazılarının bacakları ayrılmış, bazılarının ise tüm vücutları dağlanmış. Bazıları ise el ve ayaklarından bağlanıp çift yapılarak öldürülmüşlerdir.⁸⁸

Zeytun üzerine yapılan askeri hareket ise devam etmiş ve kasaba kuşatılmıştır. İşgal altındaki kışla da 23 Aralık'ta yakılarak Ermenilerden geri alınmıştır. Kışlada bulunan Ermeniler ise kışla duvarında açtıkları bir delikten kaçarak Zeytun kasabasına sığınmışlardır.⁸⁹

Osmanlı Devleti isyanın biran önce sonuçlandırılması amacıyla Zeytun kasabası üzerine askeri hareket yapılması için Mustafa Remzi Paşa'ya emir vermiştir. Ancak hareket sırasında kasabada bulunan çocuk, kadın ve acizlere bir zarar verilmemesi de istenmiştir. Birbirinin üzerine inşa edilmiş ahşap evlere sığınan Ermeniler üzerine yapılacak bir harekatta hem askerlerden hem de kadın ve çocuklardan çok sayıda insanın zarar görmesi muhtemel olduğu için bir türlü askeri harekate başlanamamıştır.⁹⁰ Zeytun Ermenileri ise Avrupa'nın müdahalesi için direnmeye devam etmişlerdir.

Büyük Devletlerin Aracılık Teklifleri ve Zeytun Ermenileriyle Yapılan Anlaşma

Zeytun üzerine sevk edilen askeri kuvvetin Aralık ayının sonuna kadar kasabaya girememiş olması nedeniyle, Halep'te bulunan Ferik Edhem Paşa'nın, Mustafa Remzi Paşa yerine Zeytun'a gönderilmesine karar verilmiştir.⁹¹ Ancak bu sırada Ermenilerin beledikleri müdahale yapılmış ve İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, İtalya ve Avusturya devletlerinin

⁸⁷ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 289, Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 164-165.

⁸⁸ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 164-165.

⁸⁹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A.) 10/76.

⁹⁰ BOA, Y.MTV. 133/56.

⁹¹ BOA, Y.PRK.A. 10/76.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

sefaretleri tarafından Zeytunlu isyancılarla Osmanlı Devleti arasında aracılık teklif edilmiştir.⁹²

İsyanın bu şekilde uzaması ve bir türlü askerin Zeytun kasabasına girememesi üzerine söz konusu altı devletin aracılık teklifleri kabul edilmek zorunda kalmıştır. Altı devletin Halep konsolosları Zeytunlularla görüşmek üzere görevlendirilmişlerdir.⁹³ Osmanlı Devleti, Ermenilerin silahlarını, reislerini ve cinayet işleyenleri hükümete teslim etmelerini, esir askerleri ve Müslümanları serbest bırakmalarını, Zeytun kışlasının yeniden inşa edilmesine yardım etmelerini ve hiçbir talep ve teklifte bulunmamalarını şart koşmuştur.⁹⁴ Ancak konsoloslar ile Zeytun Ermenileri arasındaki görüşmeler sonucu bu şartların çoğu kabul edilmemiş ve yapılan teslim anlaşması Ermenilerin lehine olmuştur. Zeytun Ermenilerini temsil eden komitacılarla konsoloslar arasında 10 Şubat'ta yapılan son görüşmenin ardından Zeytunlularca kabul edilen teslim şartlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Zeytunlular, kendilerine gelmiş olan Hınçak reislerini, Osmanlı Hükümeti'ne teslim etmeyi kayıtsız şartsız reddederler.

2. Bu komiteciler, Osmanlı toprağını terk edeceklerdir. Babıali de, altı hükümetin İstanbul'daki temsilcilerine, bu komitecilere gerekli saygı gösterilerek, sağ ve salim olarak Avrupa'ya kadar hareketlerini ve masraflarının kendisi tarafından ödenmesini taahhüt edecektir.

3. Elçiler, konsolosları vasıtasıyla altı Hınçak komitecisi hakkında ikinci maddenin tam olarak uygulanmasını taahhüt edeceklerdir.

4. Yalnız Zeytunlular hakkında değil, oraya sığınmış köylüler, yolcular, Ermeni çeteleri hakkında da tam anlamıyla genel af ilan edilecektir.

⁹² BOA, A.MKT.MHM. 648/8.

⁹³ Ermenilerle Osmanlı Devleti arasında aracılık yapmak için Zeytun'a, Rusya'dan M. Yakimanski, İtalya'dan M. Vitto, Fransa'dan M. Bartelemy ve İngiltere'den Barnham gitmişlerdir. İtalya konsolosu aynı zamanda Almanya ve Avusturya'yı da temsil etmiştir.

⁹⁴ BOA, A.MKT.MHM. 648/8, İR.DAH. 1313/B67.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

5. Avrupa hükümetlerinin onaylamasıyla, Zeytun için Hıristiyan bir kaymakam atanacaktır.

6. Zeytun'daki güvenlik görevlileri, askerleri, hükümet memurları Zeytunlulardan olacaktır.

7. Zeytunlular, vergi borçlarını ödemeyecekler ve beş yıl için vergiden muaf tutulacaklardır.

8. Vergi, herkesin kudretinde göre alınacaktır.

9. Zeytunluların hayatı, malı, şerefi ve din hürriyeti, Avrupa hükümetleri tarafından garanti edilecektir.

10. Zeytun'a sığınmış bütün Ermeni köylülerinin ve Türkiye'nin başka yerlerinden gelerek orada toplanmış bütün çetelerin sağ salim yerlerine dönmelerini konsoloslar kontrol edeceklerdir.

11. Zeytunluların kışladan almış oldukları savaş silahları (martiniler ve iki top) ancak şu şartlarla hükümete geri verilecektir: Hükümet, Zeytun çevresindeki köylerde Türk ve Çerkezlerin elinde bulunan aynı cinsten silahları da alacak ve Zeytunluların kendilerine ait silahları yine kendilerinde kalacaktır.

12. Zeytunlular, yanmış olan kışlayı tekrar onarmayacaklardır. Bunu hükümet yapacaktır.

13. Osmanlı askerleri Zeytun'dan çıkacak, yalnız bir bölük kalacaktır. Bu bölüğün de, Zeytun işlerine karışmaya, güvenliğin korunmasına katkısı olmayacaktır.

14. Müzakerede bulunan konsoloslar bu şartlar yerine getirilmeden önce Zeytun'dan hareket etmeyeceklerdir.

15. Avrupa hükümetleri, Maraş'ta konsolosluklar kuracaklardır. Bunların görevleri, Zeytun'un yeni idaresini denetlemek olacaktır.⁹⁵

Zeytunlular bu kararları sevinçle karşılamışlardır ve padişah ile arabuluculuk yapanların büyükelçilerine

⁹⁵ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları...*, c. II, s. 320-321, Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 492-493.

teşekkür telgrafi yollamışlardır.⁹⁶ Bu şartlar imzalandıktan sonra, Zeytunlular esir olarak tuttıkları Miralay İffet Bey'i, Zeytun Kaymakamı Avni Bey'i ve elli altı tutsağı konsoloslara teslim etmişlerdir. Aynı gün, kışladan ele geçirdikleri martini tüfeklerinin bir kısmını da konsoloslara vermişlerdir.⁹⁷

12 Şubat'ta, Agasi ile diğer komitacılar Zeytun'dan ayrılmışlardır. Mersin'e gelmişler ve 14 Şubat'ta Marsilya'ya gitmek üzere Fransız konsolosu nezaretinde Fransız gemisi Sindh des Messageries'e bindirilmişlerdir. Yolculukları ile ilgili olarak Mersin Fransız konsolosundan teminat alınmıştır. Karışıklık olmaması için de eşkalleri tarif edilerek ilgili konsolosluğa bildirilmiştir.⁹⁸

Zeytun isyanı sonucu yapılan anlaşmada, Zeytun kazasına Hıristiyan bir kaymakam tayin edilmesi maddesi yer almıştır. Osmanlı Devleti ise asayiş tam olarak sağlanıncaya kadar Zeytun'a Müslüman bir kaymakam tayin etmiştir.⁹⁹ Ancak büyük devletlerin baskıları sonucu 1896 yılı Haziran ayının sonunda Zeytun kaymakamlığına, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den mezun olup müteaddit kaymakamlıklarda bulunmuş olan Yonda Eski Kaymakamı Yovanaki Efendi ve muavinliğine de Balya Nahiyesi Müdürü İzzet Bey tayin edilmişlerdir.¹⁰⁰

Bu şekilde sona eren isyan sonucu binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Osmanlı belgelerinde, Ermenilerin Müslüman köyleri basmaları ve işledikleri cinayetler hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca, Zeytun kışlasından esir alınan askerlerden dört yüz kadarının Ermeniler tarafından şehit edildikleri de söz konusu belgelerden tespit edilebilmektedir. Ancak Zeytun üzerine yapılan hareket sırasında asker arasında yaşanan kayıplarla ilgili sayılara Osmanlı belgelerinde pek rastlanmamıştır. Bu nedenle kaç askerin öldüğünü tespit etmek oldukça zordur. Bununla beraber çok sayıda askerin şehit

⁹⁶ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 170.

⁹⁷ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 301.

⁹⁸ BOA, HR.SYS. 2749/12.

⁹⁹ Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 172.

¹⁰⁰ BOA, A.MKT.MHM. 651/20.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

düştüğü, bunlar arasında üst rütbeli subayların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti tarafından istatistik tutulmaması ve Ermeni saldırılarından dolayı Müslümanların paniğe kapılmalarını önlemek amacıyla bazı olayların üstünün kapatması da askerler arasından verilen kayıpların tahmin edilmesini güçleştirmektedir. Askerler arasındaki kayıplar konusunda Agasi'nin verdiği bilgilere inanmak gerekirse, 13.000'i asker, geri kalanı başıbozuk olmak üzere 20.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Ermenilerden ise isyan sırasında sadece 125 kişi ölmüştür.¹⁰¹ Kendi kahramanlıklarını vurgulamak isteyen Agasi'nin asker kaybı hakkında verdiği sayının abartılı olduğu açıktır. Ermeniler arasında yaşanan kayıpların da Agasi'nin verdiği rakamdan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Aracı memur olarak Zeytun'a giden İngiliz Halep Konsolosu Barnham'a göre, isyanın başlamasından savaşa kadar hastalık gibi çeşitli sebeplerle ölen Ermenilerin sayısı 6000 civarındadır. Barnham, Müslümanların kayıplarını tahmin edebilecek durumda olmadığını ancak Ermenilerle mukayese edilemeyecek seviyelerde olduğunu söylemektedir.¹⁰² İsyanın hemen ardından bölgeye gelen Amerikalı misyoner doktorlardan Judson Smith ise, Ermeniler ve Hıristiyan kaynaklar tarafından verilen ölü sayılarının abartılı olduğunu söylemiştir. Kendisinin verdiği bilgiye göre, gerçek ölü sayısı 650'dir. Daha sonra hastalanıp ölenler de eklenecek olursa bu sayının 1000'i bulduğunu ifade etmiştir.¹⁰³

Zeytunlu Ermenilerin kayıplarının asıl nedeni de savaşın beraberinde getirdiği zor yaşam şartları ve tifüs, dizanteri, çiçek gibi salgın hastalıklardır.¹⁰⁴ Zeytun'da katledilen Müslümanların cesetlerinin haftalarca açıkta bırakılmış olması ve kış mevsiminin gelmesi gibi nedenlerin söz konusu hastalıkların çıkmasına ve yayılmasına neden olmuş olması muhtemeldir. Son derece olumsuz şartlara rağmen isyana devam etmiş olmaları da Ermeniler arasında yaşanan kayıpların miktarını artırmıştır. Bulaşıcı hastalıklardan asker ve

¹⁰¹ Aghassi, *Zeitoun depuis les...*, s. 306.

¹⁰² Demirel, *Ermeniler Hakkında...*, belge no: 54, s. 170-171.

¹⁰³ P.A.B.C.F.M., Reel: 656 Belge No: 350.

¹⁰⁴ P.A.B.C.F.M., Reel: 653 Belge No: 346.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Müslüman halk da etkilenmiş ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.

İşyandan sonra Amerikan misyonierleri hasta olan ve ihtiyaç içerisinde olan Ermenilerin yardımına koşmuşlardır. Amerikalı misyonierler tarafından kurulan Azariah Smith Memorial Hastanesi'nde Zeytun ve çevresinden gelen ve özellikle tifüs ve dizanteri gibi hastalıklardan etkilenen Zeytunlular tedavi altına alınmışlardır. Ermenilerin isyan sırasında harap olan evleri de Amerikalı misyonierler tarafından yeniden inşa edilmiştir. Misyonierler, 65 köyde yaşayan 30.000'den fazla Ermeni'ye yardım götürmüşler ve onların bütün ihtiyaçlarını karşılamışlardır.¹⁰⁵ Zeytunlulara yardım için Hınçak Komitesi mensupları da, yurt içinde ve dışında çok miktarda yardım parası toplamışlardır. Ancak bu paraların pek az miktarı Zeytun'a gönderilmiş ve büyük bir kısmı kendilerince alıkonulmuştur.¹⁰⁶

Maraş'ta bulunan Amerikan misyonierleri, isyan sonucu yetim kalan Ermeni çocukların bakımlarını da üstlenmişlerdir. Söz konusu yetimler Protestan kiliseleri ile seviyelerine uygun okullara gönderilmişlerdir. İçlerinden bazılarının ise ileri seviyede eğitim almaları sağlanmıştır.¹⁰⁷

SONUÇ

1895-96 yıllarında Zeytun'da yaşanan olaylar incelendiğinde, Hınçak komitacılarının rahatlıkla bölgeye geldikleri ve örgütlenmelerini tamamladıkları görülür. Osmanlı Devleti komitacıların faaliyetleri hakkında gelen ihbarları yeterince değerlendirmemiş ve gerekli tedbirleri alma konusunda yetersiz kalmıştır. Disiplinli hareket eden Ermeni komitacılar, Zeytun'da askeri anlamda ciddi hazırlıklar yapmışlardır. Komitacıların amacı, bütün Ermenileri ayaklandırarak büyük devletlerin Ermeni sorununa müdahale etmelerini sağlamak ve bu şekilde Ermenilerin bulunduğu bölgelerde bir Ermeni Devleti

¹⁰⁵ P.A.B.C.F.M., Reel: 653 Belge No: 340, 346, 555, Reel: 656 Belge No: 353, 357, 572, Reel: 694 Belge No: 1107.

¹⁰⁶ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları...*, c. II, s. 415-416, Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 496.

¹⁰⁷ P.A.B.C.F.M., Reel: 653 Belge No: 550, 551, Reel: 694 Belge No: 1105.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

kurmak olmuştur. Zeytunlular da, yakın bir zamanda çökeceğine inandıkları Osmanlı Devleti'nin toprakları üstünde bağımsız bir Ermeni Devleti kuracaklarına sıkı sıkıya inanmışlardır.

Zeytun'un ulaşılması zor bir coğrafyada bulunması ve zor durumda kaldıklarında büyük devletlerin müdahale edeceği ümidi, dört tarafında Müslüman şehir ve köyleri bulunan Zeytun'daki Ermenilerin, bağımsızlık için isyan çıkarmaya cesaret edebilmelerini sağlamıştır. Ayrıca komitacılar, İngiliz gemilerinin Mersin ve İskenderun limanlarına gelip, denize uzak olmayan Zeytun'a askeri yardım gönderecekleri propagandasını yapmışlardır. Sasun isyanı sırasında da Ermeni halkına aynı propagandanın yapılmasına rağmen böyle bir askeri yardım gelmemiştir.

Avrupa konsoloslarının aracılığı ile yapılan anlaşmaya baktığımızda, Zeytunlu Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne istedikleri şartları tasdik ettirdiklerini ve Osmanlı Devleti ile savaşan bir devlet gibi anlaşma yapmaya Osmanlı Devleti'ni mecbur bıraktıklarını görüyoruz. Böylece, Hınçak Komitesi tarafından çıkarılan ve binlerce masum insanın katledilmesine neden olan Zeytun isyanı, Osmanlı Devleti için çok onur kırıcı bir şekilde bitmiştir. İsyanın bu şekilde sonuçlanması ve isyancıların istedikleri şartları kabul ettirmesi nedeniyle Osmanlı Devleti uluslararası alanda itibar kaybetmiştir.

Binlerce insanın hayatını kaybettiği 1895 Zeytun isyanı, Osmanlı Devleti'ne karşı yapılmış açık bir başkaldırı olmuştur. Ancak bununla ilgili bir cezalandırma olmamıştır. Bu sonuç, Ermeniler açısından bir zafer olarak değerlendirilmiştir. Gerçi istedikleri gibi Ermeni Devleti kurulması ile ilgili bir gelişme olmamıştır. Ancak Ermeniler isyan sonrası bütün taleplerine kavuşmuşlardır. Bekledikleri uluslararası müdahalenin yapılması da, Ermeniler tarafından amaçlarına ulaşmada bir adım olarak değerlendirilmiş ve Ermeni Devleti kurma konusunda ümitlerinin artmasına neden olmuştur. Ayrıca Ermeniler, Asi Zeytun Ermenilerini kahraman olarak görmüşler ve onlar için şarkılar ve şiirler yazmışlardır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

İsyanın bu şekilde sonuçlanması, Osmanlı Devleti açısından başarısızlık olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti, isyanı biran evvel sonuçlandırmak istemişse de bölgede yeterince askeri kuvvetinin bulunmaması ve gönderilen kuvvetlerin bölgeye ulaşmasının gecikmesi zaman kaybına neden olmuştur. İsyanı bastırmak için gönderilen Mustafa Remzi Paşa, yaşanan zorluklar nedeniyle kırk günden fazla Maraş'ta beklemek zorunda kalmıştır. Gönderilen askeri birlikler ise disiplinsiz ve tecrübesiz askerlerden oluşmuştur.

Sonuç olarak, büyük devletlerin çıkarları doğrultusunda kullandıkları Ermeniler, bağımsız bir devlet kurma hayaliyle Zeytun'da harekete geçmişler ve bu uğurda masum insanların kanını dökmekten çekinmemişlerdir. Kendi sınırları içerisinde böyle binlerce kişinin ölmesiyle sonuçlanacak bir isyana kesinlikle müsamaha göstermeyen devletler, Asi Ermenilerin hiçbir ceza almadan kurtulmalarını sağlamışlar ve isyan bu şekilde son bulmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a) Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.), Dosya no: 2749, Gömlek no: 12; Dosya no: 2791, Gömlek no: 12; Dosya no: 2810, Gömlek no: 2.

b) İrade Dahiliye (İR.DAH.) Dosya No: 1331, Gömlek No: 1313/B-67; Dosya No: 1328, Gömlek No: 1313/Ca-65; Dosya No: 1329, Gömlek No: 1313/C-61; Dosya No: 1329, Gömlek No: 1313/C-63.

c) İrade Hususî (İ.HUS.) Dosya No: 43, Gömlek No: 1313/Ca045; Dosya No: 43, Gömlek No: 1313/Ca084.

d) Sadaret Mühime Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), Dosya no: 636, Gömlek no: 14; Dosya no: 646, Gömlek no: 1; Dosya no: 646, Gömlek no: 2; Dosya no: 646, Gömlek no: 22; Dosya no: 646, Gömlek no: 29; Dosya no: 646, Gömlek no: 30; Dosya no: 647, Gömlek no: 27; Dosya no:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

647, Gömlek no: 36; Dosya no: 648, Gömlek no: 8; Dosya no: 651, Gömlek no: 20; Dosya no: 653, Gömlek no: 19.

e) Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), Dosya no: 133, Gömlek no: 56; Dosya no: 137, Gömlek no: 52.

f) Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), Dosya no: 108, Gömlek no: 30; Dosya no: 109, Gömlek no: 17.

g) Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.), Dosya no: 42, Gömlek no: 92; Dosya no: 43, Gömlek no: 80; Dosya no: 43, Gömlek no: 92.

h) Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A.), Dosya no: 10, Gömlek no: 76.

ı) Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.) Dosya no: 33, Gömlek no: 21; Dosya no: 33, Gömlek no: 22; Dosya no: 33, Gömlek no: 28; Dosya no: 33, Gömlek no: 92.

i) Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.), Dosya no: 17, Gömlek no: 29.

2. Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (P.A.B.C.F.M.), Unit 5: (ABC 16.9.5-7)

Reel 653, Belge No: 114, 125, 134, 147, 156, 169, 191, 340, 346, 550, 551, 555.

Reel 656, Belge No: 350, 353, 357, 572.

Reel 694, Belge No: 1105, 1107.

3. Yayınlanmış Belgeler

British Documents on Ottoman Armenians (1895), Ed. By Bilal N. Şimşir, TTK Yayını, Ankara 1990, Volume IV.

DEMİREL, Muammer, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) British Documents On Armenians*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1895-1896), Ed. par Bilal N. Şimşir, TTK Yayını, Ankara 1999, Volume III.

HÜSEYİN NAZIM PAŞA, *Ermeni Olayları Tarihi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, cilt I-II.

II. Araştırma ve İncelemeler

AGHASSİ, *Zeitoun depuis les origines jusqu'a l'insurrection de 1895*, French translation by Arshak Chobanian, Paris 1897.

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra, Haz.: Mehmet Kanar, Der Yayınları, İstanbul 2001.

EYİCİL, Ahmet, *Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Gün Yayınları, Ankara 1999.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005.

İLTER, Erdal, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1915)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995.

İRTEM, Süleyman Kani, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004.

KOÇAŞ, M. Sadi, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.

MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

Osmanlı Salnamelerinde Maraş Sancağı (1284-1326/1867-1908), Hazırlayan: Doç. Dr. Said Öztürk, Kahramanmaraş Belediyesi Kültür Armağanı, İstanbul 2006, cilt. II.

SALT, Jeremy, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878-1896*, published by Frank Cass, printed by Bookcraft Ltd., London 1993.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*